

La llengua de la impremta a Perpinyà durant la segona meitat del segle XVII (1650-1699)*

EULÀLIA MIRALLES
Universitat de València

Parlar de la llengua de la impremta en un territori durant l'edat moderna suposa establir una visió parcial de la seva situació lingüística. Ho suposa perquè, d'una banda, la tradició manuscrita conviu amb la impremta, i no es té en compte, i, de l'altra, perquè tot allò que s'imprimeix no és tot el que es llegeix en el territori motiu d'estudi i, alhora, perquè no tots els escriptors imprimeixen on viuen o on han nascut. Paral·lelament, s'ha de tenir ben present que el patrimoni català imprès és, encara avui, un gran desconegut de la nostra història cultural, i que tot i que disposem d'estudis puntuals, vàlids, sobre la impremta en determinades ciutats i períodes, no tenim a l'abast tipobibliografies completes que permetin a l'investigador fer-se una idea global de la producció impresa que va sortir de les premses catalanes (Perpinyà no n'és una excepció: passa el mateix amb les ciutats de Barcelona, Girona, etc.). Tenint sempre presents aquestes premisses, i amb la consciència, doncs, que abordaré la petita part d'un tot (i, encara, que dubto que aquesta petita part sigui completa), en aquest paper miraré d'analitzar la situació de la llengua (castellà, català, llatí i francès) a Perpinyà en el món de la impremta durant els anys 1650-1699. Les dates no són preses a l'atzar: amb l'any 1650 ens situem a l'època en què comencen a arribar exiliats a la capital del Rosselló (entre els quals, els Fontanella),¹ quan ja feia una dècada de la revolta catalana de 1640 i

* Mercè Comas, Dolors Serra i Pep Valsalobre m'han ajudat, amb dades i amb observacions, a millorar el text.

1. Les dades que sobre els Fontanella apareixen en aquest estudi són preses de Miró (ed., 1988), Palos (1997), Rossich (2001) i Jané (2003). La referència a la família Fontanella, especialment a la seva etapa perpinyaneca, respon al fet que aquest article fou publicat per primera vegada en el volum *Francesc Fontanella. Una obra, una vida, un temps* (Valsalobre i Sansano, 2006) i el que s'hi pretenia era fer una radiografia de la llengua de les premses en aquell territori durant la segona meitat del Siscent, època en què el clan vivia a la ciutat. Després d'aquest primer recull, ha augmentat l'interès pel poeta i

de l'ocupació militar dels Comtats; la fita de 1699, en canvi, ens mena just abans de l'edicta reial de 1700 que imposava el francès —i en conseqüència prohibia el català— com a llengua de l'administració i la justícia. Ens movem, doncs, en un marc lingüístic que es va definint de mica en mica en funció de la situació política dels Comtats, que no pot eludir la tradició establerta (català, castellà i llatí) però que a la vegada incorpora les pautes de funcionament de la nova classe dominant (francès).

La història de la impremta a la capital del Rosselló des dels seus orígens és prou coneguda:² sabem amb certesa que l'alemany Joan Rosenbach s'hi establí l'any 1500, i Samsó Arbús de 1584 fins a almenys 1597 (Comas i Miralles, 2006); després, ja durant el Siscent, la impremta es va afiançar a la ciutat, i un nombre creixent d'impressors hi van tenir —o hi van traslladar puntualment— les seves premses: Bartomeu Mas, Lluís Roure, Pere Lacavalleria, Esteve Bartau, els Figuerola (Joan Figuerola i la seva vídua), Joan Boude, Claudi Jaques, Bartomeu Breffel, els Reynier (Corneli Reynier, Lluís Reynier i Francesc Reynier), Francesc Vigé, Jeroni Garcia i Gregori Calbó.³ Els tres primers treballaren durant la primera meitat de segle (Comas, 2006), Bartau ho va fer entre 1638 i 1655 i la resta al llarg del període 1650-1699; entre tots, que sapiguem, van arribar a imprimir aproximadament 130 títols, entre llibres, opuscles i fulls solts, dels quals cap a dues terceres parts corresponen a la segona meitat de segle.⁴

la seva família; entre les darreres aportacions s'ha de destacar el volum de Sansano i Valsalobre (2009) i, molt recentment, sobre el pare, el jurista Joan Pere Fontanella, Capdeferro (2012).

2. L'únic estudi d'abast general per a la impremta a Perpinyà és, encara ara, el de J. Comet (1908) (vegeu també Bonet, 2004, que en depèn en molts aspectes). Les dades que va aplegar Comet es poden complementar amb repertoris bibliogràfics especialitzats o amb monografies sobre algun dels impressors que tenim a l'abast, però continuen essent insuficients.

3. Les sagues dels Reynier i dels Vigé perllongaren la seva tasca durant el segle XVIII. He optat per catalanitzar els noms de pila de tots els impressors, independentment del seu lloc d'origen, perquè aquesta és una pràctica que, a l'època, de vegades trobem reflectida. El 1664 es publica l'única obra de l'impressor Gracián Bononeth amb peu d'impremta a Perpinyà (José de Záez, pseudònim de Juan de Ribas: «Su oro al Cesar y a Dios su gloria: diálogo apologético contra la novedad y no verdad con que en un juizo suyo ... el Padre Fr. Martín Pérez de Guevara ... pretende persuadirnos no ser la Catena Aurea obra del Doctor Angélico...»); hi ha una altra edició anterior, també amb peu d'impremta de Perpinyà, de 1662 i sense nom d'impressor), però Valdenebro (1900, núm. 217) i Palau (1948-1990, vol. xvi, núm. 266630, i vol. xxviii, núm. 378684) expliquen amb claredat per quina raó el peu d'impremta és fals i l'obra fou impresa a Còrdova per Andrés Carrillo.

4. No puc parlar amb igualtat de condicions de tots els volums publicats durant la segona meitat del segle XVII perquè no els he vist tots, bé perquè no se'n conserven exemplars, bé perquè hi ha un nombre important d'exemplars fora del meu abast (en aquests casos parteixo de les referències que he pogut aplegar i de les pistes que ens dóna el títol, de vegades prou importants). Entre aquests títols hi ha, per exemple, la *Summa philosophiae sacado de los escritos de santo Tomás de Aquino i san Alberto* de Pere Nicolau Arnú (vegeu n. 19) i l'*Apologia medica. Veritatis propugnatrix, falsitatis expugnatrix, & impugnatrix errorum Francisci Terme* (Perpinyà, Esteve Bartau, 1655) de Joan Celedoni Bonet (Palau, 1948-1990, vol. ii, núm. 32496).

Els anys de l'exili a Perpinyà dels Fontanella, la impremta a la ciutat gaudia, doncs, d'una bona vitalitat. Josep i Francesc Fontanella i Garraver es traslladaren a la capital del Rosselló després de la caiguda de Barcelona; ambdós venien d'una experiència política comuna i les circumstàncies els menaren a emprendre la fugida a Perpinyà. D'allà era la família de la mare, els Garraver, i hi vivia una germana, Maria Àngela. Amb l'amenaça del setge a Barcelona i precedint el periple dels seus fills, el 1649 hi havien arribat la mare i el pare, el jurista Joan Pere Fontanella, que hi moririen poc temps després.

El germà gran, Josep (1601-1680), havia seguit una carrera pública molt pròxima a la del pare, i s'acabaria convertint en un dels puntals més sòlids del govern francès un cop aparquades les seves diferències amb Pèire de Marca. Se li assignaren els béns de la família Rocabertí (títol comtal de Peralada i vescomtat de Canet, així com el patrimoni), i de 1660 a 1680, data de la seva mort, fou president vitalici del Consell Sobirà del Rosselló, càrrec en el qual el substituïria Ramon Trobat.

Francesc (1622-1682/83), l'últim dels germans, dramaturg i poeta sobretot, s'anà allunyant progressivament, després del fracàs de Münster, de la vida política. A Perpinyà es va casar per segona vegada i, en quedar novament vidu, al cap de poc entrà a l'orde dels predicadors: el 1658 professa al convent de Sant Domènec de Perpinyà i dos anys més tard és ordenat sacerdot. A partir de 1663, o potser abans, és professor de dret canònic a la Universitat de Perpinyà, i des d'almenys 1672 és prior del convent de Perpinyà. Aquest any, a la mort del bisbe Vicenç de Margarit i de Biure, una llista oficiosa el fa un dels candidats a ocupar la seu vacant, però el substitut de Margarit serà finalment Joan Lluís de Bruelh i Maritan, un bisbe francès —una tònica, val a dir-ho, que es perpetuarà a partir d'aleshores. La mort li va arribar a la ratlla de la seixantena, possiblement entre 1682 i 1683.

És clar que els dos germans Fontanella, en l'administració pública i en l'església, per bé que en graus i amb resultats diferents, havien de fer notar la seva presència a Perpinyà.⁵ En algunes de les impressions fetes a la ciutat durant la segona meitat del segle XVII els imprimaturs són signats per un Fontanella; és el cas, per exemple, dels volums *Iuris responssum pro Carolo de Banyuls contra ... Josephum Dardena et Darnius, comitem de las Illas* (Joan Figuerola, 1666), *Summari de les constitucions i regles tretes de les bulles pontificies* (Joan Figuerola, 1668), *Vida del venerable padre Francisco Suárez* d'Antoni Ignasi Descamps (Joan Figuerola, 1671-1672), *Confessionari del benaventurat Sant Thomàs de Aquino* (Viuda de Joan Figuerola, 1677), la versió trilingüe de la sintaxi llatina de Joan Torroella (Bartomeu

5. Que Francesc Fontanella figuri en una carta de l'intendent Carlier a Louvois com a candidat per ocupar el bisbat d'Elna fa pensar no només en la seva vàlua militar i religiosa, que és el que diu el text (Jané, 2003, p. 164, n. 145), sinó també en la influència del seu germà Josep. Jané (2003, p. 340-345; vegeu també Jané, 2009) demostra que en un cas paral·lel, el dels germans Trobat, el polític ajuda el religiós.

Breffel, 1678), *Exortació a la penitència* de Viexmonsio en traducció de Francesc de Queralt (Bartomeu Breffel, 1680) i *Manual de doctrina christiana* de Lluís Guilla (Joan Figuerola, 1670, i Viuda de Joan Figuerola, 1685; llicències i imprimaturs de 1669). Pep Vila (1989, p. 651) es pregunta, a propòsit d'un d'aquests imprimaturs, si qui el signa és el poeta, però diria que més aviat ens hauríem de decantar pel seu germà, que és el que prefereix Pons (1929a, p. 160).

Al llarg del període 1650-1699, a Perpinyà es tiren majoritàriament obres en castellà i en català, però també es publica en llatí i veuen la llum els primers impresos en francès. Hi ha un nombre important de traduccions i d'obres bilingües, i fins i tot n'hi ha una que és trilingüe. Els autors autòctons (nascuts o que hi viuen, per feina o per exili) comparteixen protagonisme amb aquells que no ho són, i la llengua que empren no sempre varia en funció de la seva adscripció territorial sinó d'acord amb el registre en què volen emmarcar les seves obres i amb el segment de públic al qual es dirigeixen. Pel que fa a la temàtica, predominen (no només en català) les obres devotes i s'hi troben a faltar, amb el benentès de l'acceptació actual del terme, textos literaris (en català potser perquè el seu reducte «natural» és als manuscrits, com a la resta del territori; en castellà i en francès possiblement perquè ja eren a l'abast en impresos publicats en altres indrets).

Si prenem en consideració les vegades que fou editat, sens dubte l'èxit de públic més destacat l'assolí l'obra *Mística Ciudad de Dios* de la concepcionista franciscana sor María Jesús de Ágreda: els impressors Bartomeu Breffel (primer sol i després amb Francesc Vigé), la viuda de Joan Figuerola, i Lluís Reynier i Jeroni Garcia associats, tots ells aleshores en actiu a Perpinyà, editaren les diverses parts de l'obra entre 1681 i 1692. L'obra venia precedida d'un excel·lent acolliment de públic a la Península, i la publicació a la capital del Rosselló fou avalada per la figura del jesuïta perpinyanenc Antoni Ignasi Descamps (1614-1696), que s'encarregà de redactar l'aprovació i un pròleg i actuà com a editor.⁶ Si fem cas de les paraules de Descamps, la iniciativa de publicar la *Mística Ciudad de Dios* partí d'ell:

Haviendo llegado a mis manos [*impr. mamos*] la Historia y vida de nuestra Señora, que escribió y compuso la venerable madre María de Jesús, e impresa en Madrid y en Lisboa, y sabiendo que se hallavan pocos exemplares della y que ninguno avía arribado a estos condados de Rosellón y Conflente y lugares de Cerdaña sugetos al Rey Christianíssimo, que Dios guarde, resolví que se diese otra vez a la stampa y luz, satisfaziendo al desseo e instancia de muchas personas devotas que me lo pidieron para que se comunicasse su noticia y letura a

6. A les primeres edicions de Perpinyà consta explícitament que es tracta de la tercera impressió: les anteriors són les de Madrid (Bernardo de Villadiego, 1670) i Lisboa (Antonio Craesbeeck, 1680), la primera de les quals Descamps ha vist, però no la segona (Ágreda, 1681-1682, f. èiv). Pérez-Rioja (1965, p. 11-13) comptabilitza vint-i-dues edicions de l'obra al segle XVII, entre versions completes i abreujades; vegeu també Pérez Villanueva (1979) i Vázquez (2000).

otros [...], y para el bien espiritual de las almas, assí de los que habitan no sólo en estas tierras sino en los reynos y provincias adonde domina nuestro gran monarca Luís Décimo-quarto [...]. Haviendo, pues, venido este mi intento a noticia del muy reverendo e ilustre señor vicario general, me encargó y dio comisión de que reviesse estos libros, como lo e hecho muchas vezes, y les di la censura puesta arriba. (Ágreda, 1681-1682, f. ãi-ãiv)

Descamps va aconseguir el seu propòsit, i el llibre va esdevenir conegut als Comtats.⁷ El 1581 el jesuïta també havia expressat la voluntat que l'obra es traduís al francès: «espero, por medio deste trabajo e impresión, alcanzar lo que también pretendo, que alguno de los susodichos», és a dir, dels vassalls de Lluís de França, «zeloso de la gloria de Dios y de María santíssima y de la salud espiritual de los próximos, restituya esta obra tan admirable y provechosa al lenguaje francés, que es tan estendido por el mundo» (Ágreda, 1681-1682, f. ãi).

I, efectivament, a la dècada dels noranta es van publicar una versió abreujada dels dos primers volums (el 1695 a Perpinyà, venuda a Bordeus i a Pau) i la traducció completa.⁸

Amb la *Mística Ciudad de Dios* Descamps no s'estrenava com a difusor de textos d'altri: pocs anys abans, el 1678, havia impulsat una edició trilingüe de la sintaxi de Joan Torroella que fou publicada també a Perpinyà. Tot amb tot, el jesuïta no és conegut tant per aquesta tasca com per ser autor de diverses obres de temàtica religiosa i el primer a haver predicat, el 1676, la quaresma en francès a la catedral de Perpinyà. De 1666 és un llibre piadós seu dedicat a la Mare de Déu del Socors (*Llibre de la Congregació y germandat de la sanctíssima Verge del Socorro*, Joan Boude), i de 1671-1672 l'aviat ben coneguda *Vida del venerable padre Francisco Suárez, de la Compañía de Jesús* (Joan Figuerola), ambdós amb uns pròlegs clarificadors sobre el procés de composició de l'obra i les seves fonts; també se li ha atribuït el *Summari de les constitucions i regles tretes de les bulles pontificies, ab diferents oracions devotes i exercicis de les congregacions de la Verge, nostra señora*,

7. Això és el que fa creure la nota inclosa en uns pastorells rossellonesos escrits a cavall dels segles XVIII i XIX: «Molt difficultós era tractar lo moment de la nativitat del Senyor. L'evangelista diu et peperit filium; he seguit lo que diu sor María de Ágreda en las suas revelacions ho contemplacions, que J. C. isqué d'un modo extraordinari del claustro virginal de Maria santíssima, sent ella extasiada [...]» (*Pastoril sobre la nativitat de Jesucrist*: BC, ms. 1161, f. 10v).

8. *Abbrégé et examen des deux premiers tomes du livre intitulé La Mistique Cité de Dieu ou La Divine histoire de la Ste. Vierge, composée en espagnol per la V. abbesse d'Agreda, et traduite en françois per M. Grenier* (Desgraves, 1983, p. 234: «Imprimé à Perpignan, se vend à Bordeaux, chez Raymond Brun [...] Il existe des exemplaires avec l'adresse: Imprimé à Perpignan, et se vend à Pau, chez Jérôme Dupoux»); Pérez-Rioja (1965, p. 12-13) documenta una primera impressió a Bordeus, a casa de Raymond Brun, el 1693, però no n'he sabut trobar cap altra notícia (potser es tracta d'un error en la datació i és la mateixa que la de Perpinyà: vegeu Desgraves, 1988, p. 371). La primera traducció francesa completa és la de Marsella, H. Martel, 1695 (Pérez-Rioja, 1965, p. 12-13).

fundades ab auctoritat apostòlica en les cases i col·legis de la Compañia de Jesús (Joan Figuerola, 1668).⁹

La importància d'un volum com el *Llibre de la Congregació...* pel que fa a la història de la llengua catalana ja ha estat assenyalada en més d'una ocasió.¹⁰ Descamps hi explica el perquè de l'estil i la llengua emprats, i diu que l'ha escrit en català «per a que més se estenga sa notícia, que no són poch en estos comptats de Roselló y de Cerdanya y del Principat de Catalunya qui són ignorants de aquella [la llengua castellana], especialment los que viuen [impr. viueu] en les aldees y montanyes»,¹¹ alhora que dedica les seves reflexions «als qui de nou vindran a est país o terra per a fructificar en la viña del Señor y que no saben lo idioma d'ella» (Descamps, 1666, p. 473), segurament en referència als religiosos francesos.¹² Tampoc s'està de remarcar que l'impressor encarregat de tirar el llibre, Jean —Joan a la portada— Boude, és francès, que estampa «en llengua estrangera» i per això comet més errates que els nadius,¹³ i fa notar que als Comtats no es pot publicar

9. De fet, Descamps és qui, el 10 de gener de 1668, signa les llicències (*Summari de les constitucions i regles tretes de les bulles pontificies*, f. A2-A3; *Summari de les regles de les congregacions de la Verge, nostra senyora*, f. §2-§3). L'atribució parteix d'una nota manuscrita a l'únic exemplar conservat (BC, 10-I-49, f. [1v prel.]: «Deste libro es autor el P. Antonio Ignacio Descamps, de la Compañia de Jesús») que esmenta Aguiló (1923, núm. 794) i, partint d'ell, Palau (1948-1990, vol. xxxii, núm. 325015); al mateix volum, al f. [A1], la marca de possessió «Collegii Barc. Soc. Jesu. Ex dono authoris» predisposa a pensar que l'atribució és fonamentada. Sommervogel (1890-1909, vol. ii, 1953-1954) afirma que Descamps també va escriure, en llatí, *Sagittae spirituales* i *Vita B. Joannis a cruce, fundatoris carmelitarum discalceatorum*, i l'autor mateix diu que va imprimir un altre text en castellà (Descamps, 1666, f. [6]: «[...] com també per los privilegis que goza la Compañia en orde a semblants estensions, com o probí en la Sumària relació que doní a la estampa lo any 1662, en llengua castellana, y probaré en esta, en son lloch, que va en català»). D'altra banda, el nom d'«A. I. Descamps» també figura, manuscrit, al costat de l'aprovació, per un jesuïta, del *Compendi breu de la vida del gloriós patriarca sant Ignasi de Loyola* de Josep Solera (Perpinyà, Bartomeu Breffel, 1684; exemplar de la MP, Res. 1, p. [4]).

10. Vila (1989, p. 648-651), Rossich (1995, p. 143-148), i Prat i Vila (2002, p. 191-192) editen els textos en què Descamps fa referència a la llengua.

11. Descamps (1666, f. [6]). La primera part del llibre és una versió del castellà d'una relació impresa (Descamps, 1666, f. [6v]) que el traductor confegeix amb la voluntat que es «comunicàs a les províncies de França com se avia estès per les de Espanya, puix ja en diferents ciutats de aquella à corregut sa fama, assentant-se moltíssimes persones en la dita Germandat. Y bolarà més quant esta relació, com se espera, anirà en la natural llengua de aquell regne» (Descamps, 1666, f. [7]).

12. Descamps coneixia de primera mà la problemàtica que comportava en tots els àmbits (predicació, ensenyament, orde...) l'arribada de religiosos no catalans a Perpinyà, i en especial al col·legi de jesuïtes (Batllori, 1971).

13. «He dexat altres errades, que són de menos tomo y consideració, y que fàcilment podrà cada u esmenar, així de les que é señalat y per trobar-se esmenades en algun altra lloch del test, com perquè altres no llévan lo sentit de la clàusula o período per aver-se trasmudat alguna lletra en los vocables, sens pensar, no seguint en tot lo original, com de ordinari succeix en los més pràctichs impressors, especialment si estàmpen en llengua estrangera y que no los és natural —com la catalana al que [ha] donat a llum est llibre, que la pròpria sua és la francesa» (Descamps, 1666, p. 470); el jesuïta no és l'únic autor a Perpinyà (ni en altres indrets) a queixar-se de la poca aptitud dels impressors: vegeu, per exemple, Comet (1908, p. 32). Els Boude estaven establerts a Tolosa.

en castellà, per bé que després rectifica.¹⁴ El jesuïta és conscient de la importància que té l'aprenentatge d'altres llengües que no siguin la pròpia: el llatí perquè és la llengua de la cultura, però també el francès per als catalans i el català per als francesos en un moment en què les circumstàncies polítiques menen a la convivència dels dos idiomes; a propòsit de la versió trilingüe de la sintaxi de Torroella, afirma que l'obra

à de ser de singular utilitat per a la juventut, així per a apèndrer ab major facilitat y menor treball la llengua llatina, en què son autor lo escrigué, com també les altres en les quals se à vertit: lo català la francesa y lo francès la catalana, per a poder ensenyar la sua a l'altre, pus no-s pot fer a no saber-se ab perfecció les dos. Demés que la experiència mostra de quant profit sie lo entèndrer estos idiomes differents, per trobar-se innumerables llibres que són de gran glòria de nostre Señor y espiritual bé de les ànimes. A més que, sens los rudiments de la gramàtica, no-s poden cullir les flors odoríferes y copiosos fruits de les altres facultats y sciències més sublimes, ni obtenir vàrios estats, officis, empleos, dignitats y puestos que en si la christiana república conté. [...] Assò és, que los de ma religió sagrada àjan resolt de enseñar a sos alumnos y dexebles ab esta syntaxis de Torroella, podent valer-se de tantes altres, pus tot lo món sab quant altament y bé està assentat en França lo llatí, especia[l]ment en los jesuïtes, no avent-hi persones que més que ells se entreguen a la tal llengua.¹⁵

Ara bé, això no exclou que Descamps faci seva aquella premissa, habitual en els escriptors del segle XVI i del XVII, que considera el castellà llengua universal:

Pues no son pocos los que de sus vasallos [*de Lluís XIV de França*] entienden el idioma castellano, por ser tan innato y connatural a la nación francesa el saber y aprender lenguas estrangeras, especialmente las más universales y comunes.¹⁶

La producció d'Antoni Ignasi Descamps retrata prou bé la situació al Rosselló durant la segona meitat del segle XVII: hi són presents la llengua del país (català), la universal i comuna (castellà), la de la cultura (llatí) i la del nou poder polític (francès). Encara que ho pugui semblar d'entrada, les idees que defensa Descamps no són antagòniques: que el castellà sigui considerat com a llengua universal no vol dir que el català deixi de ser la llengua materna, ni que les dues i el francès

14. «[...] que en la ralla dècima de la pàgina tercera del proemi diguí que y havia orde en estos comptats de Rosselló y Conflent de que sos naturals no estampassen escrits en castellà, per averme-lo assegurat una persona grave y fidedigna, però després é sabut que patí engany, perquè no està la tal prohibició, com no l'i à en tota França» (Descamps, 1666, p. 473). Vegeu també Iglésias (1998, p. 22).

15. Torroella (1678, f. A3-A3v). L'editen Iglésias (1998, p. 93-94), i Prat i Vila (2002, p. 200-201).

16. Àgreda (1681-1682, f. èi). No és l'únic a mantenir aquesta posició: vegeu, per a Perpinyà, Sala (2002, p. 311), i, per al conjunt del territori, Segarra (1997, p. 173 i s.).

no siguin llengües d'ús, ni tampoc que el llatí perdi el seu predomini en l'àmbit que tradicionalment li és propi.¹⁷ Cada una d'elles té un espai i uns moments on emmarcar-se (en la predicació, per exemple, són ben diferents un sermó solemne, com el de quaresma que fa en francès i a la catedral, i el dia a dia amb els feligresos, que s'ha de fer en una llengua que puguin entendre) que, amb el temps i a causa de la situació política, anirà variant i es transformarà.

L'errada de Descamps quan afirma que no es pot publicar en castellà als Comtats preanuncia no la prohibició per a aquesta llengua sinó per al català, que a partir de 1700 veurà com l'acció legislativa a favor del francès el va arraconant dels espais que fins ara ocupava; després, també el llatí patirà la repressió, però no el castellà.¹⁸

A més de l'obra de María de Ágreda i de la *Vida del venerable padre Francisco Suárez* de Descamps, a Perpinyà s'imprimeix en castellà¹⁹ l'obra del dominic Domènec Sunyer, del convent de Predicadors de la ciutat: *Vida y milagros de santo Domingo Soriano y favores que la reyna de los ángeles, María sacratíssima, a hecho a la illustre y preclara religión dominicana* (Esteve Bartau, 1651), en tres llibres i que inclou un capítol, interessant per les dades de primera mà que reporta, sobre el convent de Perpinyà i els religiosos més destacats fins a la data, i el *Joyel espiritual en que se contienen los ejercicios que hazen los hermanos y hermanas de la tercera orden de nuestro padre san Domingo* (Esteve Bartau, 1653). També són en aquesta llengua *San Raymundo de Peñafort* (Claudi Jaques, 1678 [1679])²⁰ del cronista

17. Batllori (1971, p. 347): «Descamps fou l'únic jesuïta català que romangué a la vila [de Perpinyà] i el més prestigiós sens dubte. Mentre fou rector, aconseguí que el llatí continués essent ensenyat per la gramàtica del perpinyanenc Joan Torroella [...]. Amb aquest arrelament a la cultura catalana, representada per la seva nova edició del Torroella i pels seus escrits espirituals en català, s'entrelliga la seva vinculació a la cultura general espanyola: en la vellesa, el pare Descamps distragué els seus enyors escrivint en castellà la primera biografia extensa del pare Suárez».

18. Més enllà d'aquesta data «diverses ordres reials seguiran aquesta línia iniciada per l'edict de 1700 i establiran que la llengua de la monarquia havia de passar a ocupar, en àmbits ben diversos, el rang de llengua oficial i de l'Administració en substitució de la llengua del país» (Iglésias, 1998, p. 30); vegeu també Iglésias (1998, p. 23 i 44-45) i Sala (2002). Per al castellà com a llengua de cultura tot al llarg del Siscent i del Setcent, vegeu també Pons (1929a), i per a l'ús del català i castellà abans de l'anexió, Camps (1998). No he pogut consultar l'estudi de Philippe Torreilles, «La diffusion du français à Perpignan après l'annexion (1600-1700)» (BSALPO, vol. IV, 1914).

19. A banda dels citats, també tenim notícia de la publicació d'altres títols. El 1662 va veure la llum la *Summa philosophiae sacado de los escritos de santo Tomás de Aquino i san Alberto* de Pere Nicolau Arnú, publicada a Perpinyà per Joan Boude i Joan Figuerola, que coneixem només a través d'una notícia extreta del catàleg d'Iberlibro de febrer de 2005 (12°, 10 f. + 336 p. + 6 f.), i el 1696 l'opuscle intítulat *Copia de carta escrita por un canónigo de la santa iglesia de Barcelona al doctor Ignacio Jordí, canónigo del de Perpiñán*, l'existència de la qual és documentada per Palau (1948-1990, vol. IV, núm. 61310). Pel que fa al llibret *Su oro al César...* de José de Záez, vegeu la nota 3.

20. Portada i aprovacions de 1678 (Madrid); la llicència d'impressió està datada a Perpinyà el 12 de maig de 1679.

dominicà Antonio de Lorea, dues edicions dels *Sueños y discursos o desvelos soñolientos...* de Francisco de Quevedo (Corneli Reynier, 1679; Bartomeu Breffel, 1679),²¹ l'única obra en aquesta llengua que depassa l'àmbit religiós, i el primer volum de la *Quaresma de sermones doctrinales* del canonge de l'església del Sacromonte a Granada i després bisbe de Cadis, José de Barcia y Zambrana (Gregori Calbó, 1686).²² Els volums de Lorea i de Barcia són dedicats a Joan Tomàs de Rocabertí i de Safortesa, fill del primer comte de Peralada, que fou mestre general de l'orde d'ençà de 1670 i arquebisbe de València de 1677 a 1699, i són dos exemples únics de la producció dels impressors Jaques i Calbó a Perpinyà.

Pel que fa al català, predominen com en castellà les obres de temàtica religiosa i també hi tenen cabuda les obres de natura jurídica i d'organització de la cosa pública, circumstància aquesta última que no es produeix en llengua castellana. De 1651 és el *Llibre de privilegis, usos, stils y ordinacions del Consulat de Mar de la fidelíssima vila de Perpinyà* (Esteve Bartau, 1651), que inclou en el mateix volum les *Crides y edictes ... sobre la erecció de fires y cambis en la vila de Perpinyà*,²³ i de tres anys més tard la *Tarifa dels preus de les teles y altres sorts de robes y mercaderies que entren en lo principat de Catalunya y comtats de Rosselló y Cerdanya* (Esteve Bartau, 1654), que, per la seva utilitat pràctica, a la dècada dels vuitanta es reimprimirà i es traduirà al francès.²⁴ Hi ha textos que són conseqüència del context històric (*Defensa de las regalías, constituciones, privilegis, y llibertats del principat de Cataluña y comtats de Rosselló y Cerdaña. Per orde dels molt il·lustres señors deputats y oïdors de comptes del General de Cataluña, en Perpiñà residints*, s. ll., s. i., 1659;²⁵ *Tractat de paus entre les curones de França y Espanya acordat y firmat per lo ... cardenal Masarin y ... don Luis Mendes de Haro...*, Joan Figuerola, 1660; *Tractat de pau entre las coronas de Franca y Espanya. Conclòs en Aix-la-Chapelle als 2 de maig 1668. Traduhit de francès en català*, Joan Figuerola, 1668,²⁶ i *Extret dels registres de*

21. Tot i la coincidència en el lloc d'impressió i en la data, són tiratges diferenciats: el primer és de Reynier, i el segon de Reynier i Breffel (dues portades per al mateix imprès); vegeu Crosby (ed., 1993, vol. 1, p. 813-814).

22. Les llicències són de 1684 i 1685, a Granada i a Madrid. Hi ha edicions anteriors en aquestes i en altres ciutats.

23. Hi ha una edició anterior a Perpinyà, amb variants: Lluís Roure, 1624 (Comas, 2006).

24. *Tarifa dels preus de les teles...* (Perpinyà, Lluís Reynier, 1686); Serra (2001, núm. 35): «Inclou *Traduction de la Tariffe catalane* imprimée à Perpignan en l'année MDCLIV. A Perpignan: Louis Reynier, 1686».

25. Tot i que no té ni lloc d'impressió (Aguiló, 1923, núm. 1449) ni impressor, Comet (1908, p. 32) l'atribueix a Esteve Bartau, Desgraves (1983, núm. 27) l'inclou entre els impresos perpinyanencs i Serra (2001, núm. 21) remet a Comet. En canvi, Palau (1948-1990, vol. iv, núm. 69654), partint d'Aguiló, diu que l'edició és de Barcelona.

26. El tractat de 1660 no l'he sabut trobar citat enlloc: és a la BUB, B-43/3/18-5. Pel que fa al de 1668 (Palau, 1948-1990, vol. xxiv, núm. 338566), a banda del ja conegut en mans privades (Serra, 2001, núm. 26), n'hi ha un exemplar a l'AHCB (4° op. 770) i un altre a l'ACA (XXVII/5/9).

la Cort del Consell Soberà de Perpinyà, s. ll., s. i., 1668),²⁷ que amb el temps seran bilingües²⁸ i finalment en francès. D'altra banda, la llengua materna pot ser també el vehicle de les causes judicials en conflictes particulars, per bé que la tendència majoritària és que siguin en llatí.²⁹

Però a les premses i en la llengua del territori s'imposen, sobretot, les obres de caràcter religiós: goigs,³⁰ llibres de devoció, catecismes, llibres de confraria, manuals de missions, exercicis del cristià o l'obra deutora de la tradició hagiogràfica. Ja he esmentat el *Llibre de la Congregació...* del jesuïta Descamps (1666), d'altra banda prou conegut, i el *Summari de les constitucions i regles tretes de les bulles pontificies* (1668), però durant aquest període també veuen la llum: *Gayato espiritual per lo exercici més ordinari del cristià* (Bartomeu Breffel, 1681), de Francesc Jové, prevere de Sant Jaume de Perpinyà; *Compendi breu de la vida del gloriós patriarca sant Ignaci de Loyola ... que-s conté en nou goigs* (Bartomeu Breffel, 1684), del prevere i beneficiat de l'església de Nostra Senyora la Real de Perpinyà Josep

27. Datat el 24 de març de 1668; no hi consta ni el lloc d'impressió, ni l'impressor, ni la data, però podrien haver estat impresos a Perpinyà. És a la BNF, ms. Clairambault 791 (6) i el conec per la descripció que en fa Lauer (1923-1932, vol. II, p. 135).

28. Per exemple, la *Coppie de l'arrest du Conseil d'Etat du Roy, donné a Fontainebleau le XVIII jour du mois de juillet MDCLXIII pour Me. Hierosme Leopard, grand vicaire & official de l'evesche d'Elne ... Còpia de l'arrest del Consell de Estat del Rey, donat a Fontenebló als XVIII del mes de juliol MDCLXIII...*, Perpinyà, Joan Figuerola, 1664 (Serra, 2001, núm. 22). Vegeu també els citats per Iglésias (1999, p. 72 i 76), que no tinc certesa que fossin publicats a la ciutat.

29. El figuerenc Anton Berart i Serrat és autor d'un *Discurs en fet y en dret per part de ... contra Joan de Torrent, donzell, y Anton Camps, burgès de Perpinyà, y los fills de la vila de Arles* ([Perpinyà, 1696]) i d'una *Additió al discurs en fet y en dret...* ([Perpinyà, 1697]); lloc i data probables d'ambdós obtinguts del final del text (cf. Vidal i Calmette, 1906, núm. 1914). També de cap a 1696 és un *Discursus apologeticus* de Ramon Berart, possiblement de la mateixa impremta que els anteriors, i també sense lloc d'impressió ni data (obtinguts del final del text; aprovació de Ramon Trobat). Els tres, que sàpiga, no consten als catàlegs habituals de referència: els discursos d'Anton Berart són a l'AMG (Reg. 11510; Reg. 11511) i el de Ramon Berart a la BUB (ms. 1014-55. Volum factici de manuscrits i impresos; al lloc: «Continúan las memórias dels successos de Índia des de l'any 1687 fins a 1697»; al f. [1] prel., la nota: «En este tercer tomo se contienen varios papeles originales, así manuscritos como impresos, del padre maestro fr. Raymundo Berart, hijo deste Convento y natural de la villa de Figueras, el qual passó a Philipinas el año de 1679, y buuelto a Europa, passó a Roma, y de allí otra vez a este Convento, y finalmente a la Corte de Madrid, en donde murió durante el sitio de Barcelona de 1714. Pertenece este libro a la librería del convento de Santa Cathalina Mártir de Barcelona. 1720»). Per a l'autor, vegeu DHEC (vol. II, p. 280), i per als ms. 1011-1014, Miquel (1958-1969, vol. III, p. 45-54); hi ha altres impresos de Ramon Berart intercalats als manuscrits de la BUB: ms. 968 i 969 (Miquel, 1958-1969, vol. II, p. 523, 526 i 530).

30. Els goigs són tirats sovint sense peu d'impremta, fet que fa difícil la seva adscripció cronològica. Són amb seguretat del període 1650-1699: *Goigs de la pública aparició de l'Àngel*, [Bartomeu Breffel], 1683; *Goigs de Nostra Senyora de l'Esperança*, Francesc Vigé, 1692; *Goigs en alabança del gloriós patriarca sant Josep*, Bartomeu Breffel, 1695; *Goigs del gloriós pare sant Antoni de Pàdua confessor*, Bartomeu Breffel, 1699; *Goigs de sant Ferriol*, Bartomeu Breffel, 1699 (*Goigs*, 1996, núm. 95, 300, 348 i 400; cf. núm. 562).

Solera; *Recglas y documents particulars per la vida heremítica* de Josep Jocabell, prevere i rector de l'església parroquial de la Bastida ([Lluís Reynier, 1688]);³¹ *Relació a l'estil y forma que se guarda en la pràctica de l'exercici de l'Art de Contrició y de la Estació de les Set Esglésies que-s fa en estos comptats de Rosselló y Conflent. En les missions que-s fan en ella per los RR. pares de la Compagnia de Jesús* (Francesc Vigé, 1689);³² *Summari de todas las gràcias y indulgèncias concedidas als confreres de la Confreria de la Passió y preciosa Sanch de Christo, redemptor nostre* (Francesc Vigé, 1692);³³ *Summari de las indulgèncias concedidas per nostre santíssim Pare Innocenci XI als confreres de la confraria de Nostra Senyora del Castell de Ultrera* (Francesc Vigé, 1694),³⁴ i potser també *La declaració de la lei christiana, dita lo Savi de la Gràcia, llibre utilíssim per a mestres de missions* (1677).³⁵

Possiblement, però, les més citades, a banda de les de Descamps, són les obres del notari de Perpinyà Lluís Guilla: *Alas per volar a Déu* (Bartomeu Breffel, 1684; Francesc Reynier, 1695) i *Manual de doctrina christiana* (Joan Figuerola, 1670; Viuda de Joan Figuerola, 1685).³⁶ L'autor explica que aquest últim és un llibre pensat per als nens, escrit amb la voluntat que mamin la doctrina cristiana en llengua materna:

Advertint que si bé d'estos llibres y ha gran abundància, però casi tots van impressos en llengües llatina, francesa o espanyola, las quals no entenen, com no entenen los petits infants, se fatigan en llegir-los, sens rèbrer de llur lectura algun fruit. Lo que experimentant clarament en ma tendre familia, y condo-

31. L'únic exemplar conegut és acèfal i àpode (BC, 6-VI-5: Aguiló, 1923, núm. 518 i 801); per al nom de l'impressor i la data de 1688: Torres Amat (1836, p. 325) i després Vidal i Calmette (1906, núm. 1273), Comet (1908, p. 37), Pons (1929b, núm. 159), Desgraves (1983, p. 233) i Serra (2001, núm. 36). En canvi, Palau (1948-1990, vol. VII, núm. 124632) i Prat i Vila (2002, p. 210-213) daten l'imprès el 1686, partint de les llicències (la primera aprovació, del canonge d'Elna Josep Cabaner, és de 1682; la resta són de 1686).

32. Només en documenta l'existència Palau (1948-1990, vol. XV, núm. 257098). El 1738 es publica *Estil y forma que guardan los PP. de la Companya de Jesús en las missions que fan en los comtats de Rosselló, Conflent y Cerdanya* (Perpinyà, Joan Baptista Reynier); vegeu Iglésias (2002, p. 97).

33. Comet (1908, p. 96-97; «Archives de la préfecture»), Pons (1929b, núm. 160), Desgraves (1983, p. 233) i Serra (2001, núm. 39).

34. Els primers a citar-lo són Vidal i Calmette (1906, núm. 1275). Els segueixen Comet (1908, p. 97), Pons (1929b, núm. 161), Palau (1949-1990, vol. XXII, núm. 325018), Desgraves (1983, p. 232) i Serra (2001, núm. 40).

35. Vegeu Serra (2001, núm. 27). Que sàpiga, l'únic que esmenta una edició de Perpinyà és Pons (1929b, núm. 155), i ho fa per indicació de M. Pierre Vidal; ara bé, cf. Torres Amat (1836, p. 97), Aguiló (1923, núm. 298) i Palau (1948-1990, vol. II, núm. 25543): Barcelona, Matevat, 1677.

36. Vegeu Pons (1929a, p. 159-163). Hi ha confusió pel que fa la data de la primera edició d'*Alas...*: la data de 1685 possiblement és fruit d'una mala lectura per 1684 de Torres Amat (1836, p. 302). Com s'explica més endavant («Dos llibres de devoció del notari Lluís Guilla»), en les dues edicions del *Manual* les aprovacions són de 1669, i és possible que l'existència de la primera edició d'*Alas...*, de 1684, com la de 1685, s'hagi de posar en dubte.

lent-me de llur infructuós treball, he fet lo present Manual en nostra natural llengua. (Guilla, 1685, f. [*7-*7v])

Tot i que són molt habituals a la Catalunya de l'època, a les premses perpinyanques no hi arriba cap sermó d'oratòria barroca en castellà, i no serà fins a final de segle que trobem els primers en francès, de circumstàncies (Iglésias, 2002, p. 93-94). Sí que es publica, en canvi, en català, el *Sermó panegírich de l'angèlich doctor y sol immortal de la Iglésia, sant Tomàs de Aquino, predicat en la iglésia de Sant Domingo de Perpinyà als 28 maitg de l'any 1686* de Jaume Ignasi Badua (Viuda de Joan Figuerola, 1686).³⁷

Paral·lelament, s'imprimeixen versions catalanes d'un bon nombre d'obres pietoses escrites (o ja traduïdes) en llatí, castellà, francès i portuguès. El 1680 Francesc de Queralt publica una versió de Viexmont (*Exortació a la penitència*, Bartomeu Breffel),³⁸ i el 1698 apareix la celebrada traducció de *De imitatione Christi* de Tomàs de Kempis per Pere Bonaura (*Tractat de la imitació de Christo*, Francesc Vigé; reeditat tot al llarg dels segles XVIII-XIX),³⁹ amb un pròleg-dedicatòria de l'impressor al bisbe d'Elna.⁴⁰ Bonaura assegura que l'ha traduït perquè «per ser un llibre tant preciós no-s troba nació dins la Iglésia de Déu que no-l tinga vertit en son natural llenguatge o ydioma» i que ha «procurat tant com me és estat possible vertir-lo ab la fraza més llana y més fácil de entèndrer, perquè tot gènere de personas [...] lo púgan entèndrer y tréurer-ne lo profit convenient per llurs ànimas» (Kempis, 1698, f. [2v]). La traducció de Kempis serveix a Pons (1929a, p. 157-158) per recordar la qualitat del text de Bonaura:

La traduction directe d'un text latin, à cause de l'attention qu'impose une beauté sérieuse et logique, est encore un élément de purification. Le traducteur demeure surtout sensible aux liens de la pensée, à la syntaxe, et celle du latin lui permet de retrouver la contexture de son propre langage [...]. Ces phrases pénétrantes, toujours mesurées, ne souffrent aucun écart, et s'assemblent selon

37. Vila (1983, p. 5): «En els arxius universitaris [Badua] consta com una persona que entén mediocrement la llengua francesa».

38. Prat i Vila (2002, p. 112-114) editen el pròleg, tot i que diuen que és el de l'obra *Utilíssim, promte y fácil remey per a preservar-se y curar de la peste* d'Antoni Girauld (Perpinyà, Samsó Arbús, 1587; vegeu Comas i Miralles, 2006); la impressió de Francesc Vigé 1705 és la mateixa que 1680 amb la portada canviada (Serra, 2001, núm. 48). Hi ha una altra edició a Perpinyà: Viuda de Francesc Vigé, 1707.

39. Per a les edicions posteriors, nombroses, vegeu Pons (1929a, p. 158) i Comas (1993 [1980], p. 62-63).

40. «No sabrie jo per est effecte, ni podria elegir millor patrocini, ni a altre dedicar estos meus ben empleats cuidados d'esta impressió que a V. S. il·lustríssima, baix los favors y auspícis de la qual Thomàs de Kempis tornarà apareixer en est orbe com a fortunada constel·lació, influint a nostre llengua materna sanctes y divines persuasions» (Kempis, 1698, f. [2]).

une même loi de clarté psychologique. Leur gravité détermine une forme toujours semblable. L'exercice auquel se livrait Pere Bonaura était excellent.⁴¹

Lo Camí del paradís (Joan Figuerola, 1668) del cardenal Giovanni Bona és també traduït, ara del francès, «en una aldea de Rocelló» per un anònim («l'acabaré sens dir-te mon nom, imitant mon author»). També són anònimes les traduccions del *Confessionari del benaventurat Sant Thomàs de Aquino* (Viuda de Joan Figuerola, 1677),⁴² que se'ns especifica que ha estat «traduït ara novament de llengua castellana en la nostra materna catalana per [un] religiós zelòs del bé de les ànimes» («Petita és, com dich, la obra, y molt menor lo que jo de ma pròpia casa te oferesch, puix en ella sols hi tinc la traducció de llengua castellana en la nostra materna catalana, y una addició que generalment ensenya com haurem de oferir a sa divina magestat nostras bonas obras»; *Confessionari*, 1677, f. A2-A2v), i de la *Devoció de la novena y dezena de S. Francisco Xavier ... Traduhida de portuguès en castellà, després en francès i ara novament en català* (Francesc Reynier, 1696).

D'altra banda, també són freqüents les traduccions acarades en més d'un idioma. De 1678 és la publicació de la sintaxi llatina de Torroella, amb la traducció catalana i francesa, per a ús dels estudiants, sobre la qual tornaré més endavant (*Brevis ac compendiaria syntaxis partium orationis ... Duplici recenter idiomatae, gallico nempe, ac gotholanico, elucidata et explicata*, Bartomeu Breffel). L'obra havia estat editada, en versió únicament llatina, a València el 1636 i, si fem cas del jesuïta Descamps, també a Perpinyà,⁴³ i es tornà a imprimir el 1680 a Perpinyà (*Brevis ac compendiaria syntaxis partium orationis*, Bartomeu Breffel).

L'ensenyament i l'església marquen, amb la jurisprudència, les pautes de la penetració del francès en territori del Rosselló. Com l'ensenyament, l'acció catequètica no podia deixar de banda el català, que era el que parlaven els habitants del Rosselló, però tampoc el francès, que era el que demanava el poder. El 1689 el bisbe Louis Habert de Montmort feia imprimir l'*Avis pour les curés, vicaires, con-*

41. No és l'únic a lloar-ne la traducció; també, entre d'altres, «Monseigneur de Carsalade, qui possède un exemplaire de ce livre, le tient en très grande considération. Il y puise tous les jours le sujet de ses méditations et nous a affirmé que le pur catalan avec lequel il est écrit est plus expressif que le latin lui-même» (Comet, 1908, p. 97-98).

42. Les llicències són datades el 1648 a Barcelona; l'imprimàtur, a Perpinyà el 1677.

43. Torroella (1678, f. A3-A3v): «Per lo abono de aquest llibre (que en llatí, com se à tocat, estampà Torroella, essent catedràtic de lletres humanes en la celebèrrima universitat de València, per a explicar-lo a sos dexebles) bastava lo que diu d'ell (sens lo que qualsevol docte veu y nota si lo llitg) Joan Català, doctor en medicina y natural del regne de València, y altres hòmens savis en ses poesies que feren alabança sua y van entre mans impresses. Y lo saber que no sols València, Perpinyà, Tarragona, Lleyda y altres pobles ordenaren que se ensenyàs la grammàtica als estudiants ab aquesta construcció o syntaxis de Torroella, sinó encara diverses ciutats y viles de altres regnes o províncies, segons lo apunta lo sobredit doctor en son poema, lo qual y altres mencionats se donaren a la estampa lo any 1636 ab la syntaxis referida, per la empremta de Lluís Roure llibreter».

fesseurs et autres ecclésiastiques du diocèse d'Elne (Lluís Reynier, 1689), en català i en francès, del bisbe d'Agen Claude Joly (Iglésias, 2002, p. 90-91), el 1692 va veure la llum l'*Offici menor de Nostre Senyora, ab las rúbriques en cathalà* (Francesc Vigé, 1692),⁴⁴ i a final de segle, i ja a cavall del XVIII, va assolir una bona acollida el compendi de la doctrina cristiana de Jean Hervieu Basan de Flamenville, bisbe d'Elna entre 1660 i 1721. Del catecisme se'n van fer diverses edicions, des de la primera de 1697 fins a la de 1815.⁴⁵

L'ús del llatí segueix essent, durant la segona meitat del segle XVII, patrimoni de la universitat, l'església i la jurisprudència. Tot i tractar-se d'un espai acotat no deixa de ser important, perquè un bon nombre d'obres publicades a Perpinyà durant aquest període són escrites en llatí; ara bé, s'ha d'advertir que es tracta sobretot d'opuscles, majoritàriament jurídics, que en gran part només són coneguts per referències.⁴⁶ Pel que fa a la resta, hi trobem litúrgia (*Officia propria plurimorum sanctorum*, Joan Figuerola, 1670; *Octavarium Elnense seu lectiones secundii ac tertii nocturni*, Francesc Vigé, 1680), obres teològiques (*S. Augustinus arbiter, controversiarum De gratia et libero arbitrio*, Joan Figuerola, 1672; *Catenam auream doctrinae Thomisticae autoritatibus antiquorum Patrum compactam, ab Agustino et Thoma firmatam*, Francesc Vigé, 1687), i publicacions escolars (Torroella, les edicions de 1678 i 1680; *Mala aurea Carmen publice nuper recitatum in collegio Perpinianensi academico Societatis Iesu*, Francesc Reynier, 1692).⁴⁷

Amb tot això, la llengua francesa es va introduint en el món de la impremta, de la mà del nou poder establert. Narcís Iglésias (1998, p. 25-28) assenyala que «l'any del Tractat dels Pirineus (1659) no és cap data significativa pel que fa a l'ús del francès per part de les autoritats reials, ja que tant abans com després de 1659, evidentment, es poden continuar trobant, en diversos fons d'arxius rossellonesos,

44. Els prolegòmens, en català; els oficis, en llatí, però amb indicacions sobre el contingut i les seves pràctiques en català. De 1699 són les *Horas cathalanas reimprimidas, aumentadas y novament corregidas de ordre de l'il·lustríssim y reverendíssim senyor don Joan Herveo Bazan de Flamenvila, bisbe de Elna* (Francesc Reynier, 1699): l'edició anterior és dins l'*Offici...* (Prat i Vila, 2002, p. 214-218). Hi ha una impressió de 1734: *Horas cathalanas contenint los tres officis menors de Nostre Senyora ... Tercera impressió* (Perpinyà, Francesc Reynier, 1734).

45. Tot i que hi ha edicions sense peu d'impremta, la primera deu ser la de Perpinyà, Francesc Reynier, 1697 (*Breu compendi de la doctrina christiana en català y francès, a favor del poble. Composat y reduït en breu y fàcil ordre per monsenyor l'il·lustríssim & reverendíssim don Joan-Hervieu Basan de Flamenville, bisbe d'Elna*).

46. Per exemple, es coneixen exemplars de *Discursus apologeticus* de Ramon Berart (vegeu n. 29) o *Iuris responsum pro Carolo de Banyuls contra d. dompnum Josephum Dardena et Darnius, commitem de las Illas* (Joan Figuerola, 1666; BC, F. Bon. 11604). Pel que fa a la resta, els conec a través de Vidal i Calmette (1906, esp. p. 334-339 i 343-348; les referències no són exactes, raó per la qual es fa difícil saber amb exactitud si foren impresos a Perpinyà, en quina data i de vegades fins i tot en quina llengua), Comet (1908, p. 34-35 i 96-97) i Desgraves (1983, p. 230-235).

47. Possiblement recull una celebració escolar. Vegeu Desgraves (1983, p. 233).

documents escrits en francès», i que la documentació oficial és la primera a començar-se a escriure en aquesta llengua de manera més habitual.

Als anys seixanta arriben a les premses de Perpinyà els primers textos bilingües, català-francès, com la *Coppie de l'arrest du Conseil d'Etat du Roy ... Còpia de l'arrest del Consell de Estat del Rey* (1664). Durant la dècada següent veu la llum un *Extrait des registres de la Cour du Conseil Souverain de Roussillon*, sense peu d'impremta però datat a la fi del text a Perpinyà el 3 d'agost de 1672, i, segons l'estudiós J. Comet (1908, p. 95), el *Traité de paix entre la France et l'Espagne conclue a Nimègue le 17 septembre 1678* (Viuda de Joan Figuerola, 1678); anys abans s'havia imprès un *Extret dels registres de la Cort del Consell Soberà de Perpinyà* en català i dos tractats de pau entre França i Espanya també en aquesta llengua —al segon ja se'ns especifica clarament que fou «traduït del francès en cathalà». Més endavant, als anys vuitanta, els Reynier van publicar dos edictes oficials ja en francès i la *Traduction de la Tariffe catalane*,⁴⁸ i als noranta s'imprimeixen causes judicials, panegírics reials i sermons de difunts en aquesta llengua.⁴⁹

Molt de mica en mica s'aniran incorporant a la impremta, en francès, altra mena de textos. Els tres primers anys dels vuitanta es van imprimir els tractats científics del doctor en medicina Pierre Romieu, de Besiers i protomèdic dels Comtats, *La circulation du sang dans les veines par deux mouvements opposés* (Viuda de Joan Figuerola, 1680) i *Traité de la nature et propriété des eaux minerales et bacins acides nouvellement découverts près d'un lieu nommé Vendres* (Viuda de Joan Figuerola, 1683), però serà sobretot a partir del segle XVIII que aquest tipus d'obres esdevindran freqüents a les premses de Perpinyà. D'altra banda, el 1684 es publicava *La vie de notre seigneur et rédempteur Jesus-Christ, tirée des figures historiques de la Sainte-Bible...* (Corneli Reynier, 1684)⁵⁰ i una dècada més tard el ja esmentat

48. *Edit pour l'enregistrement et observation de la declaration du clergé de France touchant la puissance ecclésiastique* (Corneli Reynier, 1682: MP, ms. 87; Desgraves, 1983, p. 231) i *Edit du roy pour l'établissement d'un hôpital général en la ville de Perpignan et union du dit hôpital à celui de la Miséricorde. Du mois d'avril 1686* (Lluís Reynier, 1686; Desgraves, 1983, p. 232). Per a la *Tariffe*, vegeu n. 24.

49. Du Vuarel, *Panegyrique du Roy, prononcé le cinquième de septembre, jour de la naissance de Sa Majesté, dans l'Église catédrale de Saint Jean de Perpignan* (Francesc Reynier, 1695); Dominique Laplace, *Panegyrique du Roy. Prononcé dans l'Église catédrale de Perpignan. Le 5 septembre 1696, jour de la naissance de Sa Majesté* (Francesc Reynier, 1696); Dominique Laplace, *Oraison funèbre de M. le comte de Chasseron. Prononcée dans l'Église cathedrale de Perpignan le dix-septième décembre 1697* (Francesc Reynier, 1698); Jaques Gautier, *Oraison funèbre de ... Raymond Trobat ... Prononcée a Perpignan le 5 mai 1698 dans l'église de la Compagnie de Jesus...* (Francesc Reynier, 1698); Dominique Laplace, *Oraison funèbre de messire Raymond de Trobat ... Prononcée dans l'église de Leule de Perpignan. Le vingt-quatrième avril 1698* (Francesc Vigé, 1698). Vegeu Desgraves (1983, p. 234-235). Pel que fa a les causes judicials, vegeu n. 46 (en francès, per exemple, Vidal i Calmette, 1906, núm. 1924, i Comet, 1908, p. 97).

50. Comet (1908, p. 36 i 38), Desgraves (1983, p. 232) i Iglésias (1998, p. 33).

Abbrégé et examen des deux premiers tomes du livre intitulé La mistique Cité de Dieu.

Tot amb tot, la penetració del francès en la impremta del Rosselló és tímida, i és clar que la situació social d'aquesta llengua no era ben bé la que els governants haurien volgut. El mes de gener de 1678, el procurador general del Consell Sobirà del Rosselló, Camus de Beaulieu, autoritzava la impressió de la traducció catalana-francesa de la sintaxi llatina de Torroella i insistia en la necessitat de fer aprendre francès als joves:

Si ordonnons à tous les sujets de sa majesté qui sont dans ces comtés de Roussillon, Conflant, et pais adjacent de Cerdagne, qu'ils ayent à se servir du susdit livre avec sa traduction pour tous ceux qui étudient la grammaire, leur faisant [*impr. faisans*] apprendre par coeur les susdites traductions avec le texte latin, à fin que la jeunesse se puisse accoutumer à apprendre et parler plus facilement la langue françoise. (Torroella, 1678, f. A2)

Dic insistia perquè d'abans són tot de mesures —que es van anar incrementant— encaminades a convertir l'ensenyament en vehicle de la penetració de la llengua francesa entre els joves del Rosselló.⁵¹ Els mots de Camus de Beaulieu permeten imaginar amb nitidesa quina era la situació del francès entre els estudiants rossellonesos: el devien entendre però no s'acabaven de decidir a fer-lo servir amb assiduitat,⁵² i la traducció acarada llatina-catalana-francesa d'un text universitari els havia d'ajudar a fer l'últim pas. Que el 1680 se'n faci una altra edició, únicament llatina, no vol dir que la situació hagi canviat: els impressors la devien fer pensant en un mercat no només restringit al Rosselló, com la de 1636.

En la mateixa línia, però enfocada a un públic més general, s'ha d'entendre la publicació, impulsada per la jerarquia eclesiàstica, dels ja citats *Avis pour les curés*, de 1689, i *Breu compendi de la doctrina christiana en català y francès, a favor del poble*, amb diverses edicions des de final del segle XVII, així com també de l'*Offici menor de Nostre Senyora*, de 1692. Al pròleg de l'*Avis* se'ns expliquen les raons de l'edició francesa-catalana:

Et à fin que l'usage vous en fût plus facile, nous l'avons fait traslater en la langue naturelle de cette province, pour soulager par cette moyen ceux à qui la langue françoise n'est pas tout-à-fait familière. (Vila, 1989, p. 651-652)

51. Creació d'escoles de primeres lletres en francès, establiment dels jesuïtes de Tolosa a Perpinyà, mesures que impedeixen als estudiants rossellonesos d'anar a estudiar a Espanya i obligació d'aquests de conèixer el francès per entrar a la universitat (Iglésias, 1998, p. 22, 26-29, 44 i 83-121).

52. Vegeu els exemples que recull Vila (1995).

Era una manera prou fina («pas tout-à-fait familière») de dir que no entenien el francès i que la llengua que s'usava era la «naturelle», és a dir, el català. La situació perdurà, perquè fins a les portes de la Revolució Francesa els concilis continuaren manant d'ensenyar els rudiments de la fe en català.⁵³

La penetració del francès, en la impremta com en altres àmbits, és gradual i els testimonis coetanis certifiquen que, per una qüestió pràctica, perquè no tothom l'entenia, es va anar fent a poc a poc, i a la vegada de manera ferma i amb uns objectius clars, la substitució de la llengua natural per la nova, imposada per l'annexió del Rosselló a França. La seva presència a la impremta als anys seixanta és testimonial (i bilingüe), a partir dels setanta s'incrementa progressivament i d'aleshores ençà es va consolidant, amb títols ja únicament en francès. El ventall de temàtiques que abracen els textos publicats (jurídica, religiosa, homilètica, tractats científics, etc.) és prou ampli, i és important que en el catecisme i en l'ensenyament s'insisteixi en els models bilingües, i que les qüestions jurídiques i els sermons solemnes es comencin a publicar en francès, per tal com actuen, respectivament i alhora, com a referents del poder establert i lingüístics. Les mesures repressives contra la llengua del país que al cap de poc temps França va imposar van ser seguides però no aplicades de manera estricta, perquè la llengua parlada no es podia esborrar com les institucions, d'un dia per l'altre, i perquè hi havia la necessitat d'entendre's (i la convivència sense comprensió no era possible, sobretot en aspectes aleshores essencials com la cura de les ànimes), i també perquè el Rosselló, fins temps després, va ser considerat possible moneda de canvi amb Espanya.

Així, tot i que irreductiblement el català es va mantenir en alguns àmbits, amb el temps la situació lingüística es va anar transformant. De la voluntat que expressava Camus de Beaulieu el 1678 a la constatació que fa Josep Balanda-Sicart gairebé cent anys després hi ha un pas important (la cursiva és meua):

Los defectes en la locució catalana se poden excusar en un rossellonès, puix en esta provincia hi ha diversitat en eix idioma en molts termes, y ningu no parla correctament català, sia *perque se usa més parlar* [sic] *lo francès*, ò *perquè no s'i llegeixan llibres catalans*, de aquí ven que se francisan alguns termes quant se parla català.⁵⁴

I encara, de Balanda-Sicart a la consciència de pèrdua de Puiggarí hi ha un gran salt, i la llengua vehicular que expressa el desencís és una altra:

53. Per a l'ús del francès en el món de l'església i el context social i polític, vegeu esp. Iglésias (1998 i 2002).

54. *Tragèdia dels martyris dels sants Sixto, Llaurents, Hipòlit y Romà*, Tuïr, c. 1772; cito a partir de Rafanell (2000, p. 177; vegeu també Pons, 1929b, p. 89-90).

Le désir d'arrêter, autant que possible, *la corruption qui dégrade de plus en plus la langue catalane, particulièrement en Roussillon*; le danger que court le public de ne pouvoir plus lire ni comprendre cet idiome dans nos riches archives, si précieuses pour l'histoire locale; l'intérêt qu'ont tant de propriétaires dans la recherche d'anciens titres, pour laquelle ils ne peuvent guère recourir maintenant qu'à *trois ou quatre personnes dans tout le département*: tels sont les principaux motifs qui m'ont engagé à entreprendre cette Grammaire et le Dictionnaire qui va la suivre.⁵⁵

El camí que mena cap a l'abandó del català tot al llarg del segle XVIII al Rosselló, i que desemboca, a la segona meitat del segle XIX, en la desolació que traspuen els mots de Puiggarí ja cau del tot fora de l'àmbit d'estudi marcat en aquest paper.

Tornem a l'any 1650. Quan els Fontanella i altres exiliats catalans van arribar a la capital del Rosselló, trobaren una impremta consolidada, amb cent cinquanta anys d'història, que d'entrada devia mantenir el mateix equilibri de forces entre les llengües d'ús que les dels altres territoris de parla catalana, i que amb el temps, ja ho he dit, va fer un tomb. Aquests primers anys, la impremta va obrir les portes als exiliats, que de vegades preferien publicar sense donar-se a conèixer. L'anònim traductor de *Lo Camí del paradís*, que amaga el seu nom «perquè no és per a tu d'alguna conveniència saber-ho ni a mi de algun perjudici callar-ho» i que dedica l'obra a la noble Joana de Barutell i d'Erill,⁵⁶ compara el títol de l'obra amb el camí de l'anelhada tornada a l'«amada Barcelona»:

Després de una llarga hesitació acerca de la persona a qui dedicaria mon llibret del Camí del paradís, traduït de francès en català, [...] perquè ab lo resplandor de sa sanch, ab lo amor envès sa pàtria y ab lo fervor de sa devoció, persuadís als demés de nostra nació ab son exemple de pèndrer de veras lo camí del paradís, al menos ab los mateixos desitgs que generalment tenim de tornar en aquella insigne ciutat, delectable per la abundància de las delícias, per l'hermosa situació, per la benignitat del clima, per los agradables edificis de les cases de Déu y dels hòmens, l'amada Barcelona. Y duptant encara si la persona seria del sexo més fràgil o del més fort, [...] me só finalment resolt dedicar-lo al més fràgil, perquè és lo més devot; y considerant qual dama tindria las mencionadas qualitats, de prompta se me à representat que V. M. las té totas, que no és inferior a alguna de todas las de Catalunya en la antiquíssima nobleza de sa casa, en la devoció ni en lo zel que té per sa pàtria, y superior a alguns que no limitat a

55. Al prefaci a la seva *Grammaire catalane-française* (Puiggarí, 1852, p. [1]).

56. Joana de Barutell i de Sala, filla de Joan de Barutell i d'Anna Maria de Sala, fou la muller d'Hug de Barutell i de Vilaseca, baró d'Oix i de Bestracà, que, com tants d'altres, sortí de Barcelona cap a l'exili l'octubre de 1652. Morí monja dominica de Santa Caterina de Perpinyà amb posterioritat a 1681. Les dades sobre els Barutell-Erill són preses de la GEC i els DGC (vol. vi, p. 540).

constància en la presa de resolució [d]els vertaders catalans, prefer[int] llurs interessos a la glòria de la horrorosa permanència.⁵⁷

Des de la cèlebre, rica i il·lustre Barcelona, passant per la ciutat «eschola de Bel·lona» i les dames, honor de la invicta Barcelona, que descrivia Francesc Fontanella abans de la fugida a Perpinyà, a la visió llunyana de la insigne i amada Barcelona en l'exili, que comparteixen, em sembla, el traductor i la dama a qui es dedica l'obra, hi ha uns quants anys.⁵⁸ Així, de la consciència de l'esplendor i després de la lluita, a la consciència de la pèrdua amb l'esperança de la recuperació, hi ha també un salt qualitatiu que trobem reflectit en la literatura del període, ja sigui en les obres de l'esmentat Fontanella, ja sigui en les d'altres coetanis.

Amb això no vull dir que l'anònim traductor del cardenal Bona sigui el poeta Francesc Fontanella. Només miro de remarcar que hi ha un lloc comú recurrent per als exiliats catalans que van patir el setge i després la desfeta: la ciutat de Barcelona, centre neuràlgic de la nació, emblema de la passada resistència i esperança per al futur.

BIBLIOGRAFIA

- ÀGREDA, María Jesús de (1681-1682). *Mística Ciudad de Dios ... Primera parte. Tercera impresión*. Perpinyà: Bartomeu Breffel.
- AGUILÓ FUSTER, Marià (1923). *Catálogo de las obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*. Madrid: Sucesores de Rivadeneyra. [Reimpr. facs. Barcelona; Sueca: Curial, 1977]
- BATLLORI, Miquel (1971). «Els jesuïtes i la Guerra de Catalunya (1640-1659)». A: *Catalunya a l'època moderna: Recerques d'història cultural i religiosa*. Barcelona: Edicions 62, p. 303-348.
- BONA, Giovanni (1668). *Lo Camí del paradís*. Perpinyà: Joan Figuerola.
- BONET, Gérard (2004). «Perpignan la typographe. Cinq siècles d'imprimerie à Perpignan». A: SALA, Raymond; ROS, Michelle (dir.). *Perpignan une et plurielle*. Canet: Trabucaire, p. 831-846.
- CAMPS, Christian (1998). «L'emploi du castillan et du catalan dans les lettres roussillonnaises de la première moitié du XVIIe siècle». A: CAMPS, Christian; HEUSCH, Carlos (ed.). *Languedoc - Roussillon - Catalogne: État, nation, identité culturelle régionale (des origines à 1659): Actes du colloque, 20-22 mars 1997*. Montpellier: Université Paul-Valéry.
- CAPDEFERRO, Josep (2012). *Ciència i experiència: El jurista Fontanella (1575-1649) i les seves cartes*. Barcelona: Fundació Noguera.

57. De la dedicatòria (Bona, 1668, p. 3-6). Mercè Comas m'ha facilitat la descripció tipobibliogràfica de l'imprès i la transcripció del text.

58. Miró (ed., 1988, p. 199) i Miró (ed., 1995, vol. 1, p. 108, 111 i 125), per exemple. La visió d'una Barcelona ideal al llarg de l'edat moderna queda perfilada al volum col·lectiu Duran i Miralles (coord., 2003).

- COMAS, Antoni (1993). *Història de la literatura catalana: Part moderna*. Vol. VI. Barcelona: Ariel. [1a ed., 1980]
- COMAS, Mercè (2006). «Un apunt sobre la literatura impresa a Perpinyà al primer terç del segle XVII». *Randa*, núm. 57: *Homenatge a Jordi Carbonell*/3, p. 55-74. [Veg. *supra*, p. 59-84]
- COMAS, Mercè; MIRALLES, Eulàlia (2006). «La impremta a Perpinyà: Samsó Arbús». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 25, p. 347-373. [Veg. *supra*, p. 29-58]
- COMET, Joachim (1908). *L'imprimerie à Perpignan depuis les origines jusqu'à nos jours*. Perpinyà: J. Comet. [Extrait du XLIXe Bulletin de la Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales]
- Confessionari* (1677). *Confessionari del benaventurat Sant Thomàs de Aquino ... Traduït ara novament de llengua castellana en la nostra materna catalana*. Perpinyà: Viuda de Joan Figuerola.
- CROSBY, James O. (ed.) (1993). Francisco de Quevedo Villegas. *Sueños y discursos*. Madrid: Castalia. 2 v.
- DESCAMPS, Antoni Ignasi (1666). *Llibre de la Congregació y germandat de la sanctíssima Verge del Socorro*. Perpinyà: Joan Boude.
- DESGRAVES, Louis (1983). *Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au XVII siècle*. Vol. IX. Baden-Baden: Valentin Koerner. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana; XCVII)
- (1988). *Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au XVII siècle*. Vol. XIV. Baden-Baden: Valentin Koerner. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana; CX)
- DGC. SANS I TRAVE, Josep M. (dir.) (1994-2003). *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de la Presidència. 8 v.
- DHEC. *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya* (1998-2001). Barcelona: Generalitat de Catalunya: Claret. 3 v.
- DURAN, Eulàlia; MIRALLES, Eulàlia (coord.) (2003). *La Barcelona ideal i la Barcelona real en la cultura literària de l'edat moderna*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- Goïgs (1996). *Goïgs de la diòcesi d'Elna Perpinyà / du diocèse d'Elna Perpignan*. Perpinyà: Centre Internacional de Música Popular.
- GUILLA, Lluís (1685). *Manual de doctrina christiana*. Perpinyà: Viuda de Joan Figuerola.
- IGLÉSIAS, Narcís (1998). *La llengua del Rosselló, qüestió d'Estat. La integració lingüística del Rosselló a França (1659-1789)*. Vic: Eumo.
- (1999). «La introducció del francès a l'administració del Rosselló. De l'annexió al decret de 1700». A: VALSALOBRE, Pep; RAFANELL, August (ed.). *Estudis de filologia catalana: Dotze anys de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes: Secció Francesc Eiximenis*. Girona: Universitat de Girona. Institut de Llengua i Cultura Catalanes; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 69-88.
- (2002). «Notes sobre llengua i Església al Rosselló (segles XVII-XVIII)». *Estudi General*, núm. 22: ROSSICH, Albert; VILALLONGA, Mariàngela; PRATS, David (ed.). *Miscel·lània d'homenatge a Modest Prats*. Vol. II, p. 89-102.
- JANÉ, Oscar (2003). *França i Catalunya al segle XVII: Identitats, contraidentitats i ideologies a l'època moderna (1640-1700)* [en línia]. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona. Departament d'Història Moderna i Contemporània.
- (2009). *Catalunya sense Espanya. Ramon Trobat. Ideologia i catalanitat a l'empara de França*. Catarroja; Barcelona: Afers.

- KEMPIS, Tomàs (1698). *Tractat de la imitació de Christo y menyspreu del món*. Perpinyà: Francesc Vigé.
- LAUER, Philippe (1923-1932). *Catalogue des manuscrits de la collection Clairambault*. París: Ernest Leroux. 3 v.
- MIQUEL I ROSSELL, Francesc (1958-1969). *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*. Madrid: Direcciones Generales de Enseñanza Universitaria y de Archivos y Bibliotecas. 4 v.
- MIRÓ, Maria-Mercè (ed.) (1988). Francesc Fontanella. *Tragicomèdia pastoral d'amor, firmesa i porfia; Lo desengany. Poema dramàtic*. Barcelona: Institut del Teatre.
- (ed.) (1995). *La poesia de Francesc Fontanella*. Barcelona: Curial. 2 v.
- PALAU I DULCET, Antoni (1948-1990). *Manual del librero hispano-americano*. Barcelona: A. Palau. 36 v.
- PALOS, Joan Lluís (1997). *Els juristes i la defensa de les Constitucions: Joan Pere Fontanella (1575-1649)*. Vic: Eumo.
- PÉREZ-RIOJA, José Antonio (1965). *Proyección de la venerable María de Ágreda (Ensayo para una bibliografía de fuentes impresas)*. Sòria: Centro de Estudios Sorianos: CSIC: Patronato José María Quadrado.
- PÉREZ VILLANUEVA, Joaquín (1979). «Sor María de Ágreda y Felipe IV: un epistolario de su tiempo». A: GARCÍA-VILLOSLADA, Ricardo (dir.). *Historia de la iglesia en España*. Vol. IV: MESTRE SANCHIS, Antonio (dir.). *La Iglesia en la España de los siglos XVII y XVIII*. Madrid: Católica, p. 359-417.
- PONS, Josep Sebastià (1929a). *La littérature catalane en Roussillon au XVIIe et au XVIIIe siècle*. Tolosa: Édouard Privat; París: Henri Didier.
- (1929b). *La littérature catalane en Roussillon (1600-1800): Bibliographie*. Tolosa: Édouard Privat; París: Henri Didier.
- PRAT, Enric; VILA, Pep (2002). *Mil anys de llengua i literatura catalanes al Rosselló*. Canet de Rosselló: Trabucaire.
- PUIGGARÍ, Pere (1852). *Grammaire catalane-française, a l'usage des français*. Perpinyà: J.-B. Alzine. [Reimpr. facs. Nîmes: C. Lacour, 2001]
- RAFANELL, August (2000). «La invenció d'una tradició. L'emergència dels dialectes en la llengua literària catalana». A: *El català modern*. Barcelona: Empúries, p. 166-193.
- ROSSICH, Albert (1995). «Una qüestió d'història de la llengua: el reconeixement de la vocal neutra». A: VALSALOBRE, Pep; GRATACÓS, Joan (ed.). *La llengua catalana al segle XVIII*. Barcelona: Quaderns Crema, p. 119-200.
- (2001). «La mort de Francesc Fontanella: a propòsit d'una falsa atribució». *Revue d'Études Catalanes*, núm. 4, p. 87-100.
- SALA, Raymond (2002). «Hispanité et catalanité du Roussillon. XVIème-XIXème siècles». A: *Aspects du Roussillon*. Perpinyà: Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales. (SASLPO; 109), p. 307-330.
- SANSANO, Biel; VALSALOBRE, Pep (ed.) (2009). *Fontanellana: Estudis sobre l'època i l'obra de Francesc Fontanella (1622-1683/85)*. Girona: Documenta Universitaria.
- SEGARRA, Mila (1997). «El conflicte lingüístic català-castellà als segles XVI i XVII». A: *Re-naixement i barroc: Segles XVI-XVII* [= Pere GABRIEL (dir.). *Història de la cultura catalana*. Vol. II]. Barcelona: Edicions 62, p. 167-192.
- SERRA I KIEL, Dolors (2001). *Bibliografia de Catalunya Nord (1502-1999)*. Perpinyà: Universitat de Perpinyà. Institut Català de Recerca en Ciències Socials. [Terra Nostra, núm. 100; monogràfic]

- SOMMERVOGEL, Carlos (1890-1909). *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. Brusel·les: Oscar Schepens; París: Alphonse Picard. 10 v.
- TORRES AMAT, Fèlix (1836). *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña*. Barcelona: Imprenta de J. Verdaguer. [Reimpr. facs. Barcelona; Sueca: Curial, 1973]
- TORROELLA, Joan (1678). *Brevis ac compendiaria syntaxis partium orationis. Institutio ex variis scriptoribus collecta ... Duplici recenter idiomae, gallico nempe, ac gotholano, elucidata et explicata*. Perpinyà: Bartomeu Breffel.
- VALDENEBRO, José María de (1900). *La imprenta en Córdoba: Ensayo bibliográfico*. Madrid: Establecimiento Tipográfico Sucesores de Rivadeneyra.
- VALSALOBRE, Pep; SANSANO, Biel (ed.) (2006). *Francesc Fontanella: Una obra, una vida, un temps*. Bellcaire d'Empordà: Vitel·la.
- VÁZQUEZ JANEIRO, Isaac (2000). «La Mística Ciudad de Dios de la Madre Ágreda de censura en censura». A: *La Madre Ágreda: Una mujer del siglo XXI*. Sòria: Universidad Internacional Alfonso VIII, p. 119-141.
- VIDAL, Pierre; CALMETTE, Joseph (1906). *Bibliographie roussillonnaise*. Perpinyà: Charles Latrobe.
- VILA, Pep (1983). «L'etapa rossellonesa de Francesc Fontanella». *L'Estruç*, segona època, núm. 6 (juliol), p. 3-7.
- (1989). «La disputa lingüística al Rosselló a través dels prefacs de les obres impreses (1590-1698)». A: ROSSICH, Albert; RAFANELL, August (ed.). *El Barroc català: Actes de les jornades celebrades a Girona els dies 17, 18 i 19 de desembre de 1987*. Barcelona: Quaderns Crema, p. 631-654.
- (1995). «La llengua catalana al Rosselló». A: VALSALOBRE, Pep; GRATACÓS, Joan (ed.). *La llengua catalana al segle XVIII*. Barcelona: Quaderns Crema, p. 499-546.